

УДК 159.9

Самореалізація особистості жінки в концепціях вітчизняної психології

Фальова О.Є., Маркова М.В.

У статті розглядаються основні концепції, теорії, що стосуються розвитку особистості жінки, проблеми самореалізації та самоактуалізації жінки у вітчизняній психології. Показано особливості самореалізації жінки з позицій самосвідомості й сенсу життя, а також у професійній діяльності в психологічному аспекті. Обґрунтовано необхідність дослідження проблем самореалізації жінки середнього віку в особистісному плані, її особистісних і емоційних проблем, психічних станів, процесів, властивостей і особливостей впливу сімейних криз на стан жінки та її самореалізацію.

Ключові слова: теорії особистості, структура особистості, самореалізація, самоактуалізація, зрілий вік

В статье рассматриваются основные концепции, теории, касающиеся развития личности женщины, проблемы самореализации и самоактуализации женщины в отечественной психологии. Показаны особенности самореализации женщины с позиций самосознания и смысла жизни, а также в профессиональной деятельности в психологическом аспекте. Обоснована необходимость исследования проблем самореализации женщины среднего возраста в личностном плане, её личностных и эмоциональных проблем, психических состояний, процессов, свойств и особенностей влияния семейных кризисов на состояние женщины и ее самореализацию.

Ключевые слова: теории личности, структура личности, самореализация, самоактуализация, зрелый возраст

The article discusses the basic concepts, theories concerning the development of the individual woman, the problem of self-realization and self-actualization of women in national psychology. The features of self-consciousness of a woman's position and meaning in life, as well as in professional activity in the psychological aspect. We justified the necessity of self-study problems of middle-aged women in the personal sense, her personal and emotional problems, mental states, processes, properties and characteristics of the influence of family crises on the status of the woman and her self-realization.

Keywords: personality theory, personality structure, self-realization, self actualization, mature age

Проблема самореалізації особистості в сучасному суспільстві є однією з основних і актуальних. Однак, при вивченні питань реалізації та розвитку особистості недостатня увага приділяється розвитку особистості жінки та шляхам її самореалізації. Актуальність проблеми визначається тим, що проблема самореалізації та самопізнання, їхня філософська, психологічна рефлексія та адекватне розуміння виходять на перший план психології, психотерапії, соціальної філософії тощо. Проблема самореалізації особистості в особистісному, сімейному, професійному плані є також насущною проблемою через її екзистенціальний характер, що динамічно змінюється в контексті соціальних процесів і перетворень, що і призводить до необхідності її переосмислення.

Психологічний розгляд проблеми особистості та її розвитку у вітчизняній науці сходиться до кінця XIX - початку XX століття (В. М. Бехтерев, П. П. Блонский, П. Ф. Каптерев, А. Ф. Лазурський, К. Д. Ушинський та ін.). Дослідженням самореалізації особистості в вітчизняній психології присвячені роботи таких вчених, як Л. С. Виготського (1982), О. М. Леонтьєва (1977, 1994), С. Л. Рубінштейна (1999), Д. Б. Ельконіна (1978), А. В. Петровського (1984, 1987, 1996) та ін. Для вітчизняної психології завжди була характерною орієнтація на внутрішній світ людини, її життя, духовному виміру її існування. На думку А.А.Деркач, Є.І.Степанової (2000) та ін., саме ідеї Л.С.Виготського стали основою для розробки сучасних проблем акмеології. Н.Г.Шевченко (2007) відзначає, що направленість та масштабність Акме у різних людей суттєво відрізняється одна від одної. Однак виділяються чотири основних шляхи розвитку, які відповідають методологічному принципу вивчення людини (Б.Г.Ананьєв, В.М.Мясищев, О.О.Бодальов та ін.):

- «під» у прогресивному розвитку людини, як індивід;
- найвищі досягнення в особистісному розвитку;
- визначні результати у праці;
- досягнення вершин у розвитку людини, як індивідуальності.

Проблема розвитку особистості включає різні підходи до розуміння загально психічного розвитку та його особистісної складової, а також різні підходи до розуміння самої особистості, представлені в теоріях, розроблених у світовій та вітчизняній психології.

С.Д.Смирнов (1995), виділяючи основні напрямки в підходах до розуміння особистості, відзначає: «жодне визначення особистості не може вважатися вичерпним або хоча б фіксуючим головні, істотні особливості такого складного й багатопланового утворення, яким виступає особистість у психології. Залежно від розв'язуваних дослідницьких або прикладних завдань і використовуваних при цьому засобів на перший план неминуче будуть виступати різні аспекти поняття особистість» [13, с.75].

Багато теорій особистості докладно розглядали проблему життєвого шляху (долі) особистості. Розвиток особистості є складовою частиною розвитку людини в цілому. Особливе значення в контексті аналізу розвитку особистості здобуває поняття «життєвий шлях особистості». За Б.Г.Ананьєвим, життєвий шлях людини — це історія формування й розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи й однолітка певного покоління [1, с.67]. Фази життєвого шляху, за Н.А.Логіновою (1985), тісно пов'язані з віком, тобто віковими фазами онтогенезу. Чітко виділяються три періоди: дитинство (входження в життя), «акме» (період пікових досягнень людини) і старість (завершення життєвого циклу).

Переходячи до власне психологічного розгляду проблеми розвитку особистості, відзначимо, що трактування розвитку особистості (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв, Б.Г.Ананьєв, А.В.Петровський), перебуває в руслі концепції, відповідно до якої, за Л.С.Виготським, «розвиток є безперервний процес

саморуку, що характеризується, в першу чергу, безперестанним виникненням нового, єдністю суспільного й особистого при сходженні дитини по щаблях розвитку» [5, с.248]. Інше трактування розвитку, згідно Л.С.Виготського, знаходить втілення в теоріях творчої еволюції, що цілеспрямовано направляється автономним, внутрішнім життєвим поривом, особистості, що розвивається, її волею до самоствердження й самовдосконалення. Згідно А.В.Петровського, розвиток особистості жінки може бути представлений як єдність безперервності й переривчастості.

Виділяють сім основних напрямків (теорій) у дослідженні особистості (В.М.Дружинін): психодинамічна, аналітична, гуманістична, когнітивна, поведінкова, діяльнісна й диспозиційна. Як причини «правильного й неправильного» розвитку особистості В. М. Бехтерев виділяв ряд умов: навколишня природа; природа організму, спадковість, антропологічні й расові особливості; біологічний фактор, пов'язаний з умовами зачаття й формування організму; економічні умови, а також виховання й навчання [3, с.54].

Перше згадування терміна психічний розвиток або психічний зріст у вітчизняній психології належить А. Ф. Лазурському. Він вважав, що людина у своєму розвитку проходить послідовно ряд окремих щаблів, причому кожний наступний щабель характеризується більшим багатством і інтенсивністю щирсердечного життя в порівнянні з попереднім [6, с.11-12]. Найбільш розгорнуте вчення про особистість належить С. Л. Рубінштейну. Особистість та її властивості, за С. Л. Рубінштейном, формуються й розвиваються в процесі діяльності. У праці, навчанні, грі формуються й проявляються всі сторони психіки. С. Л. Рубінштейн вважає важливим питання про те, як формуються й закріплюються відносно стійкі властивості особистості [12].

Л. С. Виготський розглядав особистість у культурно-історичному розвитку. Сутність культурного розвитку полягає в тім, що людина опановує процеси власної поведінки, але необхідною передумовою для цього є утворення особистості, і тому розвиток тієї або іншої функції є завжди похідним і обумовленим розвитком особистості в цілому [5, с.165].

О. М. Леонтьєв вважав, що особистість являє собою цілісне утворення особливого роду. Тобто можна сказати, що особистість жінки «виробляється» — створюється суспільними відносинами, у які вона вступає у своїй діяльності [7, с.178]. Відповідно теорії О.М.Леонтьєва ядром особистості є система відносно стійких ієрархізованих мотивів як основних побудників діяльності з формуванням смислоутворюючих мотивів та мотивів-стимулів. Особистісний зріст жінки здійснюється в процесі спілкування, яке багато в чому визначає становлення перцептивних, мнестичних, розумових та інших характеристик, її емоційно-вольової сфери. О. М. Леонтьєв указував, що ієрархії мотивів існують на всіх рівнях розвитку. Вони утворюють відносно самостійні одиниці життя особистості. Більше високий ступінь ієрархізації мотивів виражається в тім, що свої дії людина приміряє до головного для нього мотиву-мети — життєвої мети людини [7].

В. М. Мясіщев відзначає, що однією зі сторін розвитку особистості є наростання й збагачення системи її можливостей і потреб [9, с.54]. Головною характеристикою особистості в теорії В. М. Мясіщева є система її відношень, тобто взаємин і взаємодій з людьми, становлення якої відбувається в процесі соціалізації. Відношення формують свідому вибірковість (пріоритетність) в контактах з оточуючими, визначають ступень інтересу, силу емоцій та бажань і виступають в якості рушійної сили особистості. Таким чином, особистісні якості виникають і стають стійкими тільки в умовах свідомої діяльності людини, яка сприяє суб'єктивно-особистісному ставленню до соціуму.

К. К. Платонов виділяє основні види формування особистості відповідно до різних її підструктур: виховання, навчання, тренування [11]. Теорія установки Д. М. Узнадзе розкриває джерела та механізми активності особистості жінки, використовуючи поняття установки суб'єкта — внутрішнього стану готовності жінки певним чином сприймати, оцінювати та діяти щодо об'єктів і явищ навколишньої дійсності. В свою чергу механізм установки розглядається на рівні неусвідомлюваної діяльності, за допомогою якої здійснюється задоволення тієї чи іншої потреби.

У соціально-психологічній концепції розвитку особистості А. В. Петровського, персоналізація індивіда ґрунтується на потребі й здатності бути особистістю; виділяються три основні фази розвитку особистості в соціальному середовищі: адаптація (на якій відбувається активне засвоєння норм і оволодіння відповідними формами й засобами діяльності); індивідуалізація (на якій відбувається пошук засобів і способів для позначення й фіксації своєї індивідуальності); інтеграція (обумовлена протиріччям між потребою індивіда в персоналізації й об'єктивною зацікавленістю референтної групи приймати лише ті його індивідуальні властивості, які їй імпонують, відповідають її цінностям, сприяють успіху спільної діяльності) [10].

Проблеми розвитку зрілої особистості, досягнення нею «акме» розглядаються в роботах О. О. Бодальова (1993, 1995), М. В. Гамето (1999), Є. О. Клімова (1996) та ін. Н. Р. Бітянова (1995) пише про особистісний розвиток і особистісний зріст, як про широке поняття, що охоплює «все різноманіття життя людини протягом всіх відпущених їй років» [4]. У теоретичному обґрунтуванні тренінгу особистісного росту вона виходить із того, що має справу вже з дорослою людиною, що засвоїв певну сукупність знань, цінностей, відповідальності, способи діяльності й поведінки, має сформовані або складні відносини до світу, людей, подій, самого себе, життя в цілому, тобто вже сформовану структуру особистості.

Основною ознакою будь-якої теорії особистості є структурні концепції, що мають справу з відносно незмінними характеристиками, які люди демонструють у різних обставинах і в різний час. Ці стабільні характеристики виконують роль основних будівельних блоків людської психіки. Л. Хьєлл і Д. Зіглер (1999) відзначають, що теорії особистості різняться залежно від концепцій, використовуваних при описі структури особистості. Будь-який підхід до особистості повинен, так чи інакше, розглядати питання: що

являють собою стабільні аспекти поведінки людини.

С. Л. Рубінштейн вважав, що всі психічні процеси протікають в особистості, і кожний з них у своєму реальному протіканні залежить від неї. Але від психічних процесів треба відрізняти психічні властивості особистості, ті риси, які становлять підставу самої особистості й визначають її психологічний вигляд. Вивчення психічного вигляду особистості, за С. Л. Рубінштейном, містить у собі три основних питання: про спрямованість, здібності й характер. Ці різні сторони психічного вигляду особистості взаємозалежні й взаємообумовлені [12, с.517]. О. М. Леонтьєв розглядав особистість і її структуру з погляду закономірностей психічної діяльності. «Структура особистості являє собою відносно стійку конфігурацію головних, усередині себе ієрархізованих, мотиваційних ліній. Мова йде про те, що неповно описується як «спрямованість особистості»» [7, с.214]. Б. Г. Ананьєв вважав, що крім характеристик відносин особистості, ієрархії її тенденцій і мотивів, особливе значення має вивчення психічних властивостей як вищої інтеграції всіх феноменів розвитку людини. Б. Г. Ананьєв відзначає, що важливим для структури особистості є інтелект. Крім інтелектуального фактора Б. Г. Ананьєв [1] відносить до структури особистості й фактори екстраверсії - інтроверсії й нейротизму (за Г. Айзенком). Жінка стає суб'єктом відносин, розвивається в безлічі життєвих ситуацій як об'єкт відносин з боку інших людей. Перехід взаємин, перетворення інтеріндивідуальних зв'язків в інтраіндивідуальні є обов'язковою умовою утворення структури особистості жінки. Раніше всього, із взаємодії з іншими, виникають відносини особистості до інших людей, вони перетворюються в найбільш загальні й первинні риси характеру — комунікативні, а потім стають внутрішньою підставою для утворення інших властивостей — інтелектуальних, вольових, емоційно-мотиваційних, виникаючих у процесі розвитку різних видів діяльності, з різноманітних відносин до життєвих обставин і подій. Найбільш пізнім є утворення відношення жінки до самої себе, до свого «Я». Саме ці властивості завершують структуру характеру й забезпечують його цілісність.

В. М. Мясіщев виділяє чотири групи властивостей у структурі особистості: 1. домінуючі відносини особистості; 2. психічний рівень особистості. (рівень бажань і рівень досягнень); 3. динаміка реакцій особистості, що співвідноситься з темпераментом; 4. взаємозв'язок основних компонентів, або загальна структура особистості, те, що називають характером [9, с.49-51]. К. К. Платонов запропонував динамічну функціональну структуру особистості. Якщо розглядати особистість як ціле, то елементами цього цілого будуть стійкі психічні властивості, звичайно називані рисами особистості. Ці елементи узагальнені в чотирьох підструктурах. 1.спрямованість особистості, що включає в себе переконання, світогляд ідеали, прагнення, інтереси й бажання; 2. соціальний досвід, що включає звички, уміння, навички й знання; 3. особливості психічних процесів: відчуттів, сприйняття, пам'яті, мислення, емоцій, почуттів і волі; 4. бойща властивості темпераменту, віку й статі [11, с.123-129].

Аналізуючи психологічний склад особистості жінки не можна обійтися без розгляду її ціннісних орієнтацій, прихильностей симпатій, антипатій, які, хоча й пов'язані з потребами, мотивами й цілями, але не зводяться до них. Б. Ф. Ломов пропонує загальне поняття, що позначає перераховані характеристики — суб'єктивні відносини особистості [8, с.331]. А. Н. Собчик [14] створила теорію «провідних тенденцій». Відповідно до неї цілісний образ особистості містить у собі емоційну сферу, індивідуальний стиль пізнавальної діяльності, тип міжособистісної поведінки, силу й спрямованість мотивації. Порівняльний аналіз психодіагностичних показників, отриманих при послідовному вивченні різних рівнів самосвідомості, виявляє зону внутрішнього конфлікту, рівень саморозуміння й здатність жінки до саморегуляції. Лонгітюдне дослідження дозволяє встановити діапазон коливання індивідуально-особистісних властивостей і компенсаторні ресурси конкретного індивіда. Л. І. Анциферова (1989) вводить поняття «внутрішній світ» і відзначає, що «існують психологічні передумови переживання людиною сторонності навколишнього світу, що збіднює внутрішній мир особистості. До таких психологічних передумов (вони породжені недоліками виховного й формуючого процесу) відносяться невміння людини включатися в нові для неї соціальні групи, будувати міжособистісні відносини, нерозвиненість процесів рефлексії, несформованість здатності до адекватної оцінки соціальних ситуацій, генералізація захисних форм поведінки, переключування в системі ціннісно - значеннєвих відносин до світу тощо» [2, с.428].

Таким чином, можна зробити висновок про те, що ті дослідники, які використовують поняття особистісний розвиток або близькі за значенням поняття, відносять це явище до зрілого періоду розвитку особистості (Н. Р. Бітянова, 1995), пов'язують його з процесами становлення, дорослішання (Д. І. Фельдштейн, 1994, 1999), придбання зрілості, акме (О. О. Бодальов, 1995).

Власне положення жінки у вітчизняній науці почали розглядати з кінця 80-х - початку 90-х років ХХ століття. В розвиток жіночої проблематики внесли свій вклад: І. В. Бесстужев-Лада, 2000, Л. Ю. Бондаренко, 2001, І. Калінаускас, Є. Весельницька, 2007, О. М. Вовченко, 2000, Є. М. Єршова, 2000, І. Є. Калабихина, 1995, В. В. Кришталь (1999), Н. Г. Шевченко (2007), С. Б. Кондратьєва (2009), М. В. Маркова (2007), Г. Н. Яковлева (2004), Н. В. Євстіфєєва (2002), Є. В. Кулаєва (2010), О. С. Кочарян (1996) та ін. Однією з ключових тем сучасного знання є проблема самореалізації жінки, основи вивчення якої були закладені в роботах представників американської гуманістичної психології (К. Гольдштейна, А. Маслоу, К. Роджерса, І. Ялома). Обіг вітчизняних дослідників до цієї проблеми наприкінці 1970-х —початку 1980-х рр. ХХ століття характеризувався конкретизацією поняття самореалізації стосовно до розробленого в діяльнісній теорії розуміння особистості. Це завдання вирішувалось в роботах свердловських і київських вчених (Л. М. Коган, 2011, І. Е. Бекешкина, Л. В., О. І. Головаха, Р. А. Онуфрієва, Сохань, 1995, 2001, В. І. Шинкарук, 1985 та ін.).

Вивчення самореалізації особистості жінки вітчизняними дослідниками пов'язано з розглядом окремих боків даної проблеми: самосвідомості (О. О. Бодальов, 1993, 1995, І. С. Кон, 1967 та ін.); смислу

життя (Л. П. Буєва, 1978, В. Є. Кемеров, 1994, 2001 та ін.). Дослідження положення жінок на ринку праці знайшло відображення в працях: Н. Архипової (1994), А. А. Никифорової (1991, 2001), Н. В. Скіндер (2009), Н. М. Рямашевської (1997, 1999, 2006), С. Рощина (2006) та ін.

Достатньо докладно досліджене питання самореалізації жінки у професійній діяльності в психологічному аспекті. Серед вчених, що вивчали цю проблему, — А. А. Крилов (1998, 2000), Л. А. Коростильова (2001), К. А. Абульханова - Славська (1991), А. В. Брушлинський (1994), М. І. Воловикова (2007), Ю. Е. Альошина (1991), Ю. І. Пучкова (2007). Досліджено закономірності формування професіоналізму (Е. М. Борисова, 1991, А. О. Деркач, 1993, 2000, М. І. Дьяченко, Е. М. Іванова, 2006, Є. О. Климов, 1975–1986, 1996, Н. В. Кузьмина, 1967, А. К. Маркова, 1996), оптимізація умов здійснення професійної діяльності (В. Д. Шадріков, 1979, 1982, Б. М. Теплов, 1954 та ін.), мотиви і цілі професійної діяльності жінок в системі державної служби (В. К. Антонова, 1995, В. Н. Орлова, 2006 та ін.); особливості суміщення жінкою професійної та сімейної ролей, проблеми, пов'язані з «подвійною зайнятістю» жінок, які роблять професійну кар'єру (А. С. Чирикова, 1999, 2011 та ін.), зміст процесу самореалізації у професійній діяльності, психологічні детермінанти самореалізації: мотиви, установки, вибір ситуації, цілісність і зрілість особистості тощо (Л. С. Яковичка, 2008), професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки (В. А. Гупаловська, 2005).

Л. М. Цой (2011) досліджує соціальну самоорганізацію та визначає конструктивну функцію конфлікту в соціології та психології, пояснює специфіку самоорганізації на рівні розвитку особистості та висвітлює роль криз і конфліктів в процесі розвитку особистості. Вивчалися проблеми жінки та її самореалізації в контексті сімейної психології: Т. В. Андреева (2004), М. В. Маркова (2007), Л. Б. Шнейдер (2011), В. Ф. Мухамеджанова (2006), Ю. І. Пучкова (2007), І. А. Акиндинова (2000), Е. І. Фазлиахметова (2003), О. М. Мірошніченко (2005), Л. О. Коро стильова (2001), Н. Г. Шевченко (2007), О. М. Ворошилова (2008), Т. П. Вівчарик (2000), А. І. Глінка (2010) та інші.

Таким чином, проаналізувавши основні концепції, теорії, що стосуються розвитку особистості жінки, проблеми самореалізації та самоактуалізації жінки у вітчизняній психології, можна дійти висновку про те, що у вітчизняній психології особливості самореалізації жінки розглядаються з позицій самосвідомості й сенсу життя, а також у професійній діяльності в психологічному аспекті. Однак, незважаючи на наявні публікації у вітчизняній психології, проблема самореалізації жінки стоїть досить гостро. При наявності ряду досліджень, є багато невирішених проблем. Недостатньо робіт, які присвячені власне самореалізації жінки зрілого віку в особистісному плані, її особистісним та емоційним проблемам, психічним станам, психічним процесам та психічним властивостям, також не визначеною є проблема впливу сімейних криз на стани жінки та її самореалізацію.

Література

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. / Ананьев Б.Г. — М.: Педагогика, 1980. — Т.1. — 229 с.
2. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности / Анцыферова Л.И. // Человек в системе наук. — М.: Наука, 1989. — С. 426-433
3. Бехтерев В.М. Личность и условия ее развития и здоровья / Бехтерев В.М. // Проблемы развития и воспитания человека. — М.-Воронеж, 1997. — С. 97-131
4. Битянова Н.Р. Психология личностного роста / Битянова Н.Р. — М.: Междунар. пед. академия, 1995. — 64 с.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Выготский Л.С. — М.: Педагогика, 1982. — Т.3. — 465 с.
6. Лазурский А.Ф. Избранные труды по психологии / Лазурский А.Ф. Под ред. А.В.Брушлинского. — М.: Наука, 1997. — 445 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Леонтьев А.Н. — М.: Политиздат, 1977. — 304 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б.Ф. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
9. Мясищев В.Н. Понятие личности в аспектах нормы и патологии / Мясищев В.Н. // Психология отношений. — М.- Воронеж, 1995. — С.53-55
10. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии / Петровский А.В. // Вопр. психологии, 1984. — №4. — С.4-17
11. Платонов К.К. Структура и развитие личности / Платонов К.К. — М.: Наука, 1986. — 256с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. — СПб.: Питер, 1999. — 705с.
13. Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности / Смирнов С.Д. — М.: Аспект пресс, 1995. — 270 с.
14. Собчик Л.Н. Психология индивидуальности: Теория и практика / Собчик Л.Н. — СПб., 2003. — 480 с.